VIII. Att få vatten ur sin kvarn (Vattenmöllan 2004-)

I väster Kattegatt nedanför lika sanka som pastorala betesmarker, i öster det bokskogsbeklädda berget bortom fullåkerslandskap, i söder skogen runt godsets engelska park och i norr bergets klippor som går ut i havet bakom den vitmålade badorten. Fyren sveper sin ljuskägla över hav och land. På littorinavallen ligger den lilla byn med sina tre arrendegårdar, i söder själva kvarngården som givit byn sitt namn, i mitten huvudgården och i norr en vid 1800-talets skifte tillkommen gård.

Vattenmöllan, inbyggd i littorinavallen för att få lämpligt fall, sover sin törnrosasömn. När kvarnen läggs ned i slutet av 1890-talet rivs maskineriet ut. En del av byggnaden används som uthus, den andra delen får stå tom. Sakta men säkert förfaller den gedigna 1700-talsbyggnaden, även om någon har vett att lägga ett nytt tak. Kvarnstolens eksyllar ruttnar när de bäddas in i decenniernas slam. I vattenrännan bildar järnbakterierna en slemmig rostgröt. Enstaka grodors plumsande ackompanjeras av den vinande nordvästan. Någon ser kvarnen som ett virkesförråd och kapar en bjälke som behövs på annat håll, sedan ännu en. Utan tvärbjälkar börjar västmurens gråstenar kalva och stå ut över gårdsplanen som buken på en överviktig eller väderspänd man.

Sedan faller också den med kvarnen sammanbyggda möllarebostaden, en panelklädd och rödfärgad korsvirkeslänga, in i törnrosasömnen. Den sista arrendatorn, som levt där med sin vedspis och sin rickepump, flyttar ut vid 1960-talets mitt och huset står öde i över fyrtio år. Ett plåttak räddar det från fullständigt förfall även om växtligheten börjar ta sig genom golvtiljorna.

*

Till Vattenmöllan kom jag första gången vid 1990-talets början. Vid ett landskapshistoriskt symposium på Krapperup företogs en exkursion i kulturlandskapet. Jag försökte få dåvarande fastighetsägaren och dåvarande länsantikvarien

intresserade utan nämndvärd framgång. Det dröjde drygt tio år innan luckorna öppnades och ett bevarande av Vattenmöllan kunde få vatten på sin kvarn.

Vattenmöllan i byn med samma namn är den sista vattenkvarnen i Kullabygden. Den omnämns första gången 1629 (och inget talar för att den då var nybyggd), beskrivs som en korsvirkeskvarn omkring 1700, byggdes om i nuvarande form 1758 och lades ner på 1890-talet. Maskineriet revs vid detta tillfälle ut men byggnaden med sin kvarnstol fick stå kvar och vila i drygt 100 år, använd endast som matkällare och plats att slänga spisarnas aska, tillsammans med tombuteljer och trasigt porslin.

År 2004 förvärvade den i Saudi-Arabien verksamme tandläkaren Hasse Hansson Vattenmöllan, en gammal dröm hos ett barnbarn till den siste arrendatorn. Hasse sökte en dag upp mig på kontoret i Höganäs och undrade vad samhället kunde hjälpa till med. Jag föreslog att vi skulle bilda en förening. Vattenmöllekommittén såg dagens ljus och efter ett upprop samlades en handfull entusiaster, företrädesvis från den närbelägna byn Lerhamn.

Projektet var definitivt en utmaning. Murarna i det gamla gråstenshuset lutade betänkligt, kvarnhuset var fullt av vatten och kvarnstolens nedersta halvmeter bortruttnad. Med ideellt arbete och några generösa ekonomiska bidrag från olika instanser började räddningsprojektet. Jag hittade ett fönster av rätt modell hos Vindöga fönsterhantverk att sätta i gaveln så att det inte regnade in. Vi lagade och rödfärgade gaveln, grävde fram kvarnrännan, röjde skräpet ur byggnaden och började göra uppmätningsritningar, på vilka vi registrerade allt av intresse. Med länsstyrelsemedel, bidrag från Jordbruksverket, Gustav VI Adolfs fond för svensk kultur m. fl. kunde vi få hjälp att stabilisera den buktande västmuren och skapa ett utlopp, så att vattnet kunde rinna ur kvarnen sin naturliga väg, vidare ut i ett rör till bäcken och ut i havet. Det var dessa första lyckade bidragsansökningar, och att vi inte bara fick vatten på vår kvarn utan också ur den, som var förutsättningen för att gå vidare.

Det är inte vilken byggnadsfirma som helst som plockar ned en hög natursstensmur och bygger upp den igen med lerbruk och kalkbruksfogar. Ganska snart fick Vattenmöllekommittén kontakt med Pelle Nilsson och Nocke Winkfield på Domstens kulturbyggnadsfirma, två hantverkare det gick att bedriva byggnadsvård med. De begrep hur en gråstensmur skulle renoveras och senare hur takstolen skulle stabiliseras med nytt remstycke och nya tvärbjälkar. Därmed var den akuta rasrisken avvärjd.

VIII. Att få vatten ur sin kvarn

Jag hade aldrig tidigare haft tillfälle eller anledning att fördjupa mig i vattenkvarnar särskilt mycket, men nu blev det desto mer. Caroline och jag besökte olika hembygdsmöllor runt om i Skåne, från Pålsjö och benstampen på Fredriksdals friluftsmuseum över Ruveröd till Hallamölla och Blåherremölla. Caroline hade de gamla syneprotokollen från Krapperup tillgängliga liksom godsherre Petter Gotthard von Kochens 1700-talsdagbok, som beskrev bygget. Hur timmerman Bengt Andersson från Rafteboda och murmästare Franck kontrakterades, hur arrendebönderna körde fram material och grävde vattenrännor som dagsverken, hur takpannorna kom från Rya tegelbruk och hur timmermannen byggde själva kvarnen. Knappt ett år tog det innan man kunde provmala med båda stenarna den 11 december 1758.

Till Vattenmöllekommittén hade också arkitekt Bert Burger knutits, lämpligen bosatt i en vattenkvarn i Heidelberg när han inte bodde i Lerhamn. Genom dokumentation, jämförelser mellan byggnaden och 1800-talets syneprotokoll och andra möllor klarnade efterhand bilden av hur Vattenmöllan hade sett ut och fungerat. Vattenmöllan hade varit en dubbelkvarn med två fyrameters vattenhjul och därmed den största i bygden. I gaveln fanns muröppningarna för axlarna kvar, i kvarnstolen olika urtag som visade platsen för tvärbjälkar, snedsträvor, lyftanordning och mjöltudor. Det fanns så många spår att det gick att lägga det byggnadshistoriska pusslet. Vattenmölleteknik har mycket lång kontinuitet och det Vitruvius skev om vattenkvarnar årtiondet före Kristus gäller faktiskt även i Kullabygden 2 000 år senare:

> Vattenkvarnar fås att snurra på samma sätt och är gjorda likadant, bortsett från att axelns ena ände går igenom ett kugghjul, ställt på högkant, som roterar med det stora hjulet. Intill detta större kugghjul finns det ett mindre. Även det har kuggar och är placerat horisontellt. Kuggarna i det hjul som är fäst i det stora hjulets axel driver kuggarna i det andra hjulet som är placerat horisontellt. De får kvarnstenen att rotera och från det trattformiga karet som hänger ovanför, kommer säd som kvarnstenarna krossar och gör mjöl av.

Vatten kommer från berget, magasineras i en hålldamm och en kvarndamm för att släppas på i lämplig mängd. Det rinner genom trärännan in i byggnaden och sätter de stora hjulen i rörelse. Vattenhjulen sitter på enorma fyrkantiga ekaxlar och utgör ett slags svänghjul. Kugghjulen under kvarnstolen driver var sin drill, små kugghjul i vinkel som för kraften upp till kvarnstenarna. Den övre stenen, löparen, kan genom särskild mekanik lyftas. Ungefär som kopplingen på en bil

kan malandet och friktionen på så sätt justeras. Den tröskade spannmålen tas in genom loftporten i öster och hälls i en tratt, mals och kommer som mjöl via mjöltudan ut i en säck på bottenvåningen. Så har det fungerat när Vattenmöllan utgjorde förutsättningen för att åkerns gula säd skulle kunna bli mjöl till det dagliga brödet. Liksom tämjandet av elden och drejskivan är kvarnen något av civilisationens mest grundläggande förutsättningar.

Med ett bidrag från Gyllenstiernska Krapperupsstiftelsen kunde ny ek skarvas ihop med den gamla och kvarnstolen bli hel och stabil. Sedan stod cementavlägsning och kalkbruksomfogning av fasaderna och omläggning av västra takfallet på tur. Här gällde det att gå försiktigt fram och bevara ett gammalt sticketak under tegeltaket. Förutom kommitténs egna kompetens skedde antikvarisk samverkan med Regionmuseet. Efterhand fann vi på olika ställen allt fler fragment av kvarnstenar att lägga upp på det renoverade kvarnloftet. Där står vi idag, med en kvarnbyggnad i rimligt skick men ännu med drömmen om att kunna rekonstruera själva maskineriet efter syneprotokoll och beskrivningar. Till dess får vi nöja oss med min modell i skala 1:50.

Det roliga med Vattenmöllan är att det här kunnat bedrivas en närmast kompromisslös byggnadsvård med korta beslutsvägar. Huset skulle renoveras utan någon ny funktion. Inga politiska låsningar eller andra byråkratiska system har lagt hinder i vägen, fastighetsägaren är entusiastisk liksom föreningen och hantverkarna begriper vad byggnadsvård går ut på: att byta så lite som möjligt, arbeta med traditionella material och tekniker och ha fullt historiskt belägg för rekonstruktioner. Dokumentationen är god och vi har kunnat skaffa oss ordentligt med kunskap att luta oss mot.

Vattenmöllan räddades i sista stund, innan kvarnstolen skulle kollapsat under sin egen tyngd och murarna börjat rasa. Då hade det kanske inte känts meningsfullt att rädda byggnaden annat än genom dokumentation. Nu var den orörd under lång tid, skriftlig dokumentation fanns och vi blev en liten men entusiastisk förening som gynnades av bidragsgivare. Att rädda denna överloppsbyggnad, alltså en byggnad som inte har någon funktion men ett definitivt kulturhistoriskt värde (om en vattenmölla skall finnas någonstans är det väl i en by som heter Vattenmöllan!), har givit stor tillfredsställelse, även om projektet efterhand blev något av en kvarnsten runt min hals. Jag är i gott sällskap. Man kan fråga sig hur stort kulturarv, hur många hembygdsgårdar i Sverige, som bevaras på liknande ideell grund och av hårt arbetande entusiaster. Svaret från

Sveriges hembygdsförbund säger 1 400 hembygdsgårdar eller inalles 10 000 byggnader.

Sedermera delades uppgifterna mer rimligt när mer av min tid gick till andra projekt. Föreningen bytte 2011 namn till Vattenmöllans vänner. Den med kvarnen sammanbyggda möllarebostaden, korsvirkeslängan från tidigt 1800-tal som stått obebodd sedan 1960-talet, renoverades av Hasse Hansson. Efter Carolines antikvariska underlag blev arkitekt Uffe Nilsson här projektledare. Härmed skapades *den ideala gången för ett byggnadsvårdprojekt*: intresserad fastighetsägare, kulturhistorisk utredning och projektering, följd av seriös projektledning. Alla led från första tanke till sista utförande måste fungera. Åter med hjälp av Pelle Nilsson och Nocke Winkfield kunde en seriös och varsam renovering genomföras. Korsvirket fick nya syllar, fyllningarna reparerades, huset fick ett nytt stråtak och ny skorsten i traditionell stil. Planlösningen bevarades och den stora vinden inreddes till ny bostadsyta.

*

Tjugo år efter mitt första besök vet jag att Vattenmöllan kommer att stå kvar i överskådlig framtid. Den vattenmölla vår generation lämnar efter oss är betydligt bättre bevarad än den vi tog emot. Vattenmöllevännerna och jag har lärt oss massor om vattenkvarnar, knutit nya professionella kontakter och odlat nya bekantskaper. Jag tror att en meningsfull och kreativ fritid för kulturella syften i längden ger människan betydligt mer än konsumism, att bara resa världen runt, spela golf och dricka bag-in-box. Det är detta jag har i bagaget när jag stannar Yarisen och släpper fram cyklisterna på den gamla banvallen. Highland Cattlekorna betar i hagen och bilen skumpar i potthålen på grusvägen bort från Vattenmöllan, upp mot Möllehässle.

Att läsa vidare:

Ek, Sven B: *Väderkvarnar och vattenmöllor.* En etnologisk studie i kvarnarnas historia. Diss. Nordiska museets handlingar 58. Lund 1962.
Ranby C: *Krapperup mellan renässans och skiftesreformer.* Nyhamnsläge 2003. Volym II, s. 504-510.
Skånska vattenkvarnar och vädermöllor. Skånes hembygdsförbunds årsbok 1980.
Vitruvius: *Om arkitektur. Tio böcker.* Sthlm 1989, s. 247.

www.vattenmollan.se